

Sympathie voor een van de grootste massamoorden van de 20e eeuw?

Een onderzoek naar de reactie van de Nederlandse regering op de massamoorden op
vermeende communisten in Indonesië in de periode 1965-1966.

BA Eindwerkstuk 2019-2020

Student: Josha Kamil

Studentnummer: 6258093

Scriptiebegeleider: Erik Jacobs

Aantal woorden: 7993

Datum van inlevering: 17-01-2020

De Indonesische massamoorden op communisten van 1965-1966 zijn gedurende 50 jaar na het conflict nauwelijks wetenschappelijk onderzocht, mede doordat westerse overheden bewust geen morele verontwaardigheid uitspraken over deze moorden. Uit de recentelijk opgekomen literatuur over de massamoorden wordt duidelijk dat verschillende buitenlandse overheden zelfs steun gaven aan het moordende Indonesische leger. Dit wordt voornamelijk toegewezen aan de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië. De Nederlandse regering ontkomt in de literatuur aan onderzoek naar betrokkenheid in de massamoorden, terwijl Nederland als voormalig kolonisator van Indonesië geïnteresseerd was in Indonesische ontwikkelingen.

In dit onderzoek is geanalyseerd in hoeverre het te constateren is dat de Nederlandse regering plannen had om het Indonesische leger te steunen tijdens de massamoorden van 1965-1966, terwijl zij er van op de hoogte was dat deze steun mogelijk kon worden ingezet in de massamoorden op de communisten. Op basis van tientallen overheidsdocumenten uit het Nationaal Archief in Den Haag wordt duidelijk dat de regering bezig was met het maken van plannen om het Indonesische leger te steunen gedurende de massamoorden, terwijl het hoogstwaarschijnlijk van deze moorden afwist. De minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns heeft zeer aannemelijk zelfs financiële steun gegeven aan het Indonesische leger, terwijl het evident is dat hij op dat moment op de hoogte was van de massamoorden.

Dit is het eerste diepgaande onderzoek naar Nederlands betrokkenheid in de Indonesische massamoorden van 1965-1966 met gebruik van tientallen geheime overheidsdocumenten van de Nederlandse regering uit deze periode.

Inhoudsopgave:

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: verloop en historische context	8
Hoofdstuk 2: plannen van steun	13
Hoofdstuk 3: kennis van de massamoorden?	19
Conclusie	26
Literatuurlijst	28

Inleiding

In de nacht van 30 september op 1 oktober 1965 werden in een staatsgreep zes hoge generaals van het Indonesische leger gekidnapt en vermoord door de ‘30 september beweging’. De coup mislukte, waarna de communistische partij van Indonesië (PKI) door het leger en vele politieke en religieuze partijen/ bewegingen als schuldige werd aangewezen. Het leger fabriceerde verschillende documenten die ‘bewezen’ dat de PKI een belangrijke rol had gespeeld in de staatsgreep. De daaropvolgende gebeurtenissen werden de communistische partij fataal. Tussen 1 oktober 1965 en mid-1966 zijn er naar schatting een half miljoen tot een miljoen vermeende communisten, voornamelijk leden van de PKI en geaffilieerde organisaties, vermoord in Indonesië.¹

In het officiële narratief van het leger over deze massamoorden was dit een spontane uitbraak van geweld onder de bevolking in Indonesië. Dit narratief werd al langer betwijfeld, het conflict kreeg echter tot voor kort weinig aandacht uit wetenschappelijke kringen. Na het uitkomen van de documentaire *The Act of Killing* van Josh Oppenheimer in 2012, waar Oppenheimer een doodseskader -verantwoordelijk voor grote massamoorden op communisten tijdens het conflict- volgt, komt de aandacht voor de massamoorden pas echt op gang. Uit wetenschappelijk onderzoek, voornamelijk uit de afgelopen 5 jaar, wordt langzamerhand bewezen dat niet het volk, maar het leger een centrale rol heeft gespeeld in het begeleiden van en participeren in de massamoorden. Naast het direct participeren heeft het leger paramilitaire bewegingen, doodseskaders en burgerbewegingen gevormd, getraind en gesponsord, en burgers opgeroepen tot het vermoorden van communisten.

Tijdens de massamoorden waren verschillende buitenlandse overheden direct of indirect betrokken. Met name de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië wordt dit veelal toegewezen. In 2015 werd het *International People’s Tribunal* gehouden in Den Haag. Hier werd een poging gedaan om symbolische rechtvaardigheid te verkrijgen voor de slachtoffers van deze massamoorden. Dit werd gedaan door al het gepleegde geweld in de rechtbank te adresseren.² Niet alleen vertegenwoordigers van Indonesië werden uitgenodigd om voor de rechtbank te verschijnen, maar ook vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië. De drie

¹ Geoffrey B. Robinson, *The Killing Season: A History of the Indonesian Massacres, 1965-66* (Princeton 2019) 3.

² Saskia E. Wieringa, Jess Melvin, Annie Pohlman, *The International People’s Tribunal for 1965 and the Indonesian Genocide* (New York 2019).

overheden werden aangeklaagd op meerdere punten, voornamelijk op nalatigheid (het niet uitspreken van morele verontwaardiging tegen een moordend regime) en medeplichtigheid (steun geven aan een regime dat zijn eigen burgers aan het vermoorden is).³ De symbolische rechtbank concludeerde dat de Verenigde Staten medeplichtig was aan de massamoorden, aangezien deze uitgebreid steun aan het leger had gegeven terwijl ze op de hoogte waren van de massamoorden die deze pleegde in eigen land. Voor Groot-Brittannië en Australië was deze steun minder uitgebreid.⁴ Zij focusten zich voornamelijk op het verspreiden van de propaganda van het Indonesische leger en gaven financiële steun aan het leger.⁵ Mijn onderzoek zal zich richten op de reactie van de Nederlandse regering op de massamoorden en machtsstrijd in Indonesië. Is Nederland hetzelfde te verwijten als de Verenigde Staten, of in ieder geval als Groot Brittannië en Australië?

In hoeverre is het te constateren dat de Nederlandse regering plannen heeft gemaakt om het Indonesische leger te steunen tussen oktober 1965 en april 1966, terwijl zij er van op de hoogte was dat deze steun mogelijk kon worden ingezet bij de massamoorden op de communisten? In het eerste hoofdstuk zal de historische context aan bod komen, waarbij eerst het verloop van het conflict uiteengezet zal worden. Het verloop van het conflict is belangrijk om te begrijpen wat het belang is van bepaalde keuzes die door de Nederlandse regering werden gemaakt; zoals in welke fase van de massamoorden een beslissing werd genomen. De historische context is belangrijk om de relatie tussen Nederland en dit conflict te begrijpen. De Koude Oorlog, Nederlands relatie tot het communisme, Nederlands relatie met Indonesië en het Nederlands algemene buitenlandse beleid in deze periode spelen allemaal een belangrijke rol in de contemporaine beslissingen die genomen werden. Met deze aanloop zal in het tweede hoofdstuk de relatie tussen Nederland en het Indonesische leger geanalyseerd worden, waarbij gekeken zal worden naar de plannen die de Nederlandse regering had om deze relatie te onderhouden. Hierbij zullen vooral bronnen afkomstig van het ministerie van Buitenlandse Zaken, de Nederlandse ambassade in Indonesië en de ministerraad van belang zijn. Een beschrijving van deze plannen zal een duidelijk beeld moeten geven van de steun die de regering wilde geven, en zal meer inzicht kunnen geven in waarom deze plannen aan bod kwamen. Na het uiteenzetten en analyseren van deze plannen zal worden onderzocht hoeveel de Nederlandse regering eigenlijk afwist van de massamoorden. Werden de

³ Saskia E. Wieringa en Nursyahbani Katjasungkana, *Propaganda and the Genocide in Indonesia: Imagined Evil* (New York 2018) 52.

⁴ Wieringa, *Propaganda And the Genocide in Indonesia*, 52.

⁵ Ibidem.

plannen gemaakt terwijl het op de hoogte was van grootschalige massamoorden? Zo ja, tot op welke hoogte? Wat is het belang hiervan om de plannen te begrijpen?

Het onderzoek is relevant als toevoeging aan het bestaande wetenschappelijk debat over dit conflict. Dit debat is pas recentelijk op gang gekomen, in de wetenschappelijke literatuur komen doorslaggevende bewijzen over de centrale rol van het leger namelijk pas aan bod vanaf 2016. Historicus Geoffrey Robinson toonde in 2017 de correlatie aan tussen de schaal van massamoorden in bepaalde provincies en de ideologische overtuiging van de legerleiding in deze provincies. In de provincies waar de legerleiding een extreem anticommunistische overtuiging had, werden beduidend meer massamoorden gepleegd dan in de provincies waar de anticommunistische overtuiging van de legerleiding minder sterk was.⁶ Jess Melvin analyseert in haar boek *Mechanics of mass murder* uit 2018 de door haar gevonden geheime leger documenten van de legerleiding in Atjeh. In deze documenten heeft zij directe bevelen gevonden van de legerleiding aan soldaten en burgers, waarin bevolen wordt over te gaan tot vervolging en verwoesting van de communisten.⁷ Dit zijn de eerste legerdocumenten met betrekking tot de massamoorden inclusief bevelen die uit het jaar 1965-1966 gevonden zijn, hoogstwaarschijnlijk omdat alle andere documenten van deze soort tijdens het regime van Soeharto zijn verwoest.

Aansluitend op het wetenschappelijk debat over dit conflict is het debat over de internationale bemoeienis van westerse landen in het conflict. In de literatuur worden voornamelijk de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië genoemd in deze bemoeienis. Historicus Adam Henry stelt in 2019 over deze landen dat zij medeplichtig zijn aan de massamoorden in Indonesië in 1965-1966, aangezien ze de daders van de massamoorden willens en wetens hebben gesteund. De regeringen van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië gaven deze steun terwijl zij zich ervan bewust waren dat het Indonesische regime grove mensenrechtenschendingen beging.⁸ Mijn onderzoek zal een relevante toevoeging zijn aan dit debat, aangezien de Nederlandse bemoeienis in dit conflict nog nauwelijks is onderzocht. Als voormalig koloniale overheerser van Indonesië is de reactie van de Nederlandse regering interessant. Historicus Peter Malcontent stelt dat de massamoorden voor de Nederlandse regering geen beletsel waren om een innige en kritiekvrije hulprelatie met Indonesië aan te gaan.⁹ Duco Hellema stelt dat

⁶ Robinson, *The Killing season*.

⁷ Jess Melvin, *Mechanics of mass murder: how the Indonesian military initiated and implemented the Indonesian genocide: the case of Aceh* (New York 2018).

⁸ Wieringa, *The International People's Tribunal*, 158.

⁹ Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland, Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) 131.

de massamoorden de Nederlandse regering niet belemmerde goede betrekkingen aan te knopen met de nieuwe Indonesische regering.¹⁰ Malcontent en Hellema onderbouwen bovenstaande uitspraken beiden voornamelijk met de oprichting van de *Inter Governmental Group on Indonesia* (IGGI) in 1967. Dit was een internationaal consortium van donorlanden aan Indonesië, met permanent voorzitterschap van de Nederlandse minister van ontwikkelingssamenwerking.¹¹ Een masterthesis van Charlotte Groeneveld onderzoekt de reactie van Nederland op mensenrechtenschendingen tussen 1965-1992.¹² Groeneveld noemt vooral de passiviteit van de Nederlandse regering en het uitblijven van kritiek ten tijde van de massamoorden, terwijl het nog steeds economische en politieke banden onderhield.¹³ Mijn onderzoek zal een stap verder gaan en onderzoeken of de Nederlandse regering gedurende de massamoorden van 1965-1966 plannen had om steun te geven aan dit nieuwe regime.

In dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van een groot arsenaal aan primaire bronnen afkomstig van het Nationaal Archief in Den Haag. Daarbinnen zal voornamelijk gebruik worden gemaakt van de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, het Ministerie van Financiën, de Nederlandse Ambassade in Indonesië en de Ministerraad. Gebruikte documenten zijn bijvoorbeeld correspondentie tussen het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Nederlandse ambassade in Indonesië in de vorm van codeberichten en notulen uit de ministerraad. In de meeste bronnen zijn de afzender en ontvanger specifieke personen, echter zijn er een aantal bronnen die gericht zijn aan een departement. Het is aannemelijk dat de eindverantwoordelijken van de departementen deze berichten gelezen hebben, maar dit is zonder verdere bewijzen hiervoor niet altijd hard te maken. De belangrijkste bronnen in dit onderzoek zijn de notulen van de ministerraad, die gedurende de jaren 60 goed bijgehouden werden. Deze notulen worden door iemand opgesteld, dus zijn menselijke fouten in het opstellen hiervan mogelijk. Wel worden deze notulen een paar dagen na de specifieke ministerraad goedgekeurd en ondertekend door de minister-president, dus is het aannemelijk dat de notulen weinig zullen afwijken van de werkelijkheid.

¹⁰ Duco Hellema, *Nederland in de Wereld, de buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016) 248.

¹¹ Pekelder, *De wereld volgens Nederland*, 131; Hellema, *Nederland in de Wereld*, 249.

¹² Charlotte Groeneveld, *De vergeten gevangenen? De Nederlandse reactie op de mensenrechtenschendingen in Indonesië 1965-1992* (Masterscriptie Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen, Amsterdam 2016).

¹³ Groeneveld, *De vergeten gevangenen*, 13-14.

Veel historici, zoals Jess Melvin, Saskia Wieringa en Katharine McGregor, houden de term genocide aan om dit conflict te omschrijven.¹⁴ Zij beargumenteren dat de definitie van genocide zoals die van de VN conventie in 1948 niet omvattend genoeg is, aangezien politieke slachtoffers ook onder genocide zouden moeten vallen. Melvin beargumenteert daarnaast dat dit conflict ook onder de VN conventie een genocide is, in het geval van etniciteit (Chinezen) en in het geval van religie (communisten door leger geframed als atheïsten).¹⁵ Omdat dit debat verder niet het doel van dit onderzoek is, zal in de rest van het onderzoek de term massamoord gebruikt worden om het conflict te omschrijven. Als laatste is het belangrijk om kort toe te lichten wat er in dit onderzoek met de term regering wordt bedoeld. Onder regering zullen alle ministers van Nederland vallen, die samen de ministerraad vormen. De koningin zal geen deel uitmaken van deze term, aangezien zij in de Nederlandse regering alleen een symbolische functie bekleedt.

¹⁴ Katharine McGregor, Jess Melvin en Annie Pohlman, *The Indonesian Genocide of 1965, Causes, Dynamics and Legacies* (Cham 2018).

¹⁵ Melvin, *Mechanics of mass murder*, 289.

Hoofdstuk 1: verloop en historische context

Om de reactie van de Nederlandse regering op de Indonesische massamoorden van 1965-1966 te onderzoeken is het eerst essentieel om een duidelijk beeld van de massamoorden zelf te schetsen. In dit hoofdstuk zal eerst een verloop van de massamoorden uiteengezet worden, die in de weken en maanden na de mislukte coup van de nacht van 30 september plaatsvonden. Belangrijke vragen die hier gesteld worden zijn wie de slachtoffers waren, hoeveel slachtoffers er zijn gevallen, waar de moorden zijn gepleegd, wanneer ze precies gepleegd zijn, door wie ze gepleegd zijn en hoe ze gepleegd zijn. De internationale bemoeienis in dit conflict zal aan bod komen, met name van de Verenigde Staten, Groot Brittannië en Australië, die in de literatuur veel aandacht krijgt. Na uiteenzetting van het verloop van het conflict zal ik de historische context waarin dit conflict heeft plaatsgevonden beschrijven, onder andere met betrekking tot Nederland. Om de reactie van de Nederlandse regering op de massamoorden te begrijpen is het zaak om Nederlands speciale relatie tot Indonesië en Nederlands relatie tot het communisme te omschrijven.

Hoewel er nog steeds veel onduidelijkheid heerst over de coup van 30 september, is het wel evident dat deze georganiseerd werd door een groep officieren uit de middelste rangen van het leger, die sterke aanhangers waren van Soekarno.¹⁶ Zes generaals van het leger werden door deze groep officieren vermoord. Soeharto, die op het moment van de coup het hoofd was van het departement militaire inlichtingen van het leger, maakte gebruik van de situatie door direct na de mislukte coup van 30 september de functie van stafchef in te nemen. Deze positie, in feite de belangrijkste functie in het Indonesische leger, was vrijgekomen door de moord op generaal Yani.¹⁷ Soeharto is er meermalen van beschuldigd voorkennis gehad te hebben van de coup, aangezien hij als enige direct op de staatsgreep kon reageren.¹⁸ Ongeacht of Soeharto wel of niet vooraf op de hoogte was, is het evident dat hij samen met de nog levende legerleiding gebruik maakte van het ontstane machtsvacuüm na de coup door de macht naar zich toe te trekken. Bevelen van president Soekarno om de positie weer af te geven liet hij links liggen.¹⁹

¹⁶ Wieringa, *The International People's Tribunal*, 9.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

Nadat de coup was mislukt werd de gehele PKI meteen door het leger aangewezen als dader, terwijl de legerleiding wist dat het overgrote deel van de PKI niet op de hoogte was van deze coup. De enige leden van de PKI die waarschijnlijk wel geïnformeerd waren of zelfs betrokken waren bij de planning van de staatsgreep waren de voorzitter (Aidit), een hooggeplaatst lid van de partij (Sjam) en een kleine groep leden van de jongerenbeweging van de PKI (Pemuda Rakyat).²⁰ Nadat Soeharto de macht naar zich toe had getrokken begon hij samen met de legerleiding een massale moord- en propagandacampagne tegen de PKI.²¹

Een factor die vrijwel alle daders van deze moordcampagne gemeen hadden was dat zij aangesloten waren bij een militaire, paramilitaire of burgerbeschermingsorganisatie: soldaten, leden van anticommunistische milities of studentenverenigingen. Deze geweldsactoren werden gemobiliseerd door de legerleiding.²² Binnen het leger waren er verschillende eenheden die actiever waren in de massamoorden dan anderen. Een van actiefste legereenheden was de RPKAD, een speciale eenheid die direct participeerde in de moorden op communisten. Daarnaast zorgde deze eenheid samen met andere eenheden voor training, bewapening en toezicht op verschillende milities en burgerbeschermingsorganisaties.²³ Binnen deze burgerbeschermingsorganisaties waren gemilitariseerde jeugdgroepen verbonden aan anticommunistische politieke partijen of religieuze organisaties het meest actief. Ansor was een van deze actief participerende gemilitariseerde jeugdorganisaties, die later in het onderzoek nog terug zal komen. Deze was verbonden aan de NU: de grootste islamitische organisatie in de wereld, en een politieke partij in Indonesië.²⁴ Andere politieke partijen zoals de Partai Katolik hadden allemaal gemilitariseerde (jeugd)organisaties.²⁵ De bewegingen, bestaande uit burgers, werden gemobiliseerd en getraind door speciale eenheden van het leger, die ook zelf direct participeerden in de moorden. Het is onmiskenbaar dat het leger, of het nu direct of indirect participeerde in de moorden, nagenoeg altijd eindverantwoordelijk was.²⁶

Wat de massamoorden van 1965-1966 zo bijzonder maakt in vergelijking tot andere grote massamoorden gedurende de 20e eeuw, is dat de slachtoffers niet het doelwit waren door hun etniciteit, maar door hun politieke overtuigingen, activiteiten en associaties.²⁷ Het overgrote deel

²⁰ Wieringa, *The International People's Tribunal*, 9..

²¹ Ibidem, 11-12.

²² Robinson, *The Killing Season*, 132.

²³ Robert Cribb, 'Unresolved problems in the Indonesian Killings of 1965-1966', *Asian Survey* 42 (2002) 4, 550-563, aldaar 552.

²⁴ Greg Fealy en Katharine McGregor, 'Nahdlatul Ulama and the Killings of 1965-66: Religion, Politics, and Remembrance', *Indonesia* 89 (2010) 1, 37-60, aldaar 42.

²⁵ Robinson, *The Killing season*, 133-134.

²⁶ Melvin, *Mechanics of mass murder*, 230.

²⁷ Robinson, *The Killing season*, 121-122.

van de slachtoffers waren leiders en leden van de PKI, of lid van een van de vele geaffilieerde organisaties van de PKI; zoals Pemuda Rakyat (jeugdbeweging) en Gerwani (vrouwenorganisatie).²⁸ Op Aidit en een aantal andere hooggeplaatste leden van de PKI na waren de slachtoffers voornamelijk mensen uit de onderklasse en lage middenklasse, zoals boeren, arbeiders, leraren en studenten die vooral op het platteland, in kleine dorpen en in de buitenwijken van steden woonden.²⁹ Deze mensen hadden geen directe participatie in of kennis van de coup, en werden dus puur het doelwit van de massamoorden doordat zij, familieleden of kennissen betrokken waren bij de PKI of een geaffilieerde organisatie hiervan.

De slachtoffers werden niet met gebruik van moderne apparatuur zoals gaskamers of chemische wapens vermoord, maar voornamelijk met kleinere wapens en dagelijkse voorwerpen, zoals machetes, bijlen, messen en ijspriemen. Daarnaast is de overgrote meerderheid gestorven in afgelegen gebieden, zoals rijstvelden en stranden, waarna ze makkelijk in massagraven, rivieren of de zee gegooid konden worden.³⁰ Slachtoffers werden vaak eerst op basis van lijsten -gemaakt door ondervragers of anti communistische organisaties- opgepakt, en werden vervolgens in trucks naar *killing fields* gereden.³¹ Daar werden ze opgelijnd, één voor één doodgeschoten of doodgeknuppeld, waarna de lichamen in een gegraven gat, rivier of ravijn vielen.³² Deze methode van oppakken en vermoorden van slachtoffers duidt op een zeer systematische uitvoering van de massamoorden.³³

Over de vraag hoeveel slachtoffers er zijn gevallen is in de literatuur vaak onenigheid, schattingen liggen tussen de 78.500 en 3 miljoen doden. Robinson stelt dat er zo'n groot verschil zit in de schattingen door de snelheid waarmee de moorden zijn uitgevoerd en omdat het grootste deel van de lichamen is gedumpt in een groot aantal ongemarkeerde graven verspreid over het land.³⁴ Daarnaast zijn serieuze onderzoeken naar dit conflict tot het einde van Soeharto's regime in 1998 bijna onmogelijk geweest, doordat enerzijds de daders nog lang de macht in handen hadden en anderzijds doordat de westerse landen publiekelijk geen woord over het conflict repte. In dit onderzoek zal ik net als Melvin en Wieringa de schatting van tussen de 500.000 en één miljoen

²⁸ Robinson, *The Killing season*, 121-122.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, 123.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, 124.

³³ Ibidem, 123.

³⁴ Ibidem, 120.

slachtoffers aanhouden, aangezien dit onder historici breed geaccepteerd wordt en een precieze schatting om bovenstaande redenen moeilijk te beredeneren is.

De massamoorden begonnen in veel gebieden in Indonesië binnen een paar weken na de mislukte coup van 30 september 1965. Het grootste deel van de massamoorden was mid-1966 weer tot een eind gekomen, al gingen de moorden in sommige delen van het land door tot in 1967. De moorden begonnen in Atjeh, waarna het zich uitspreidde over de rest van Indonesië. In Atjeh namen de moorden sterk af in december, om weer kort toe te nemen in april.³⁵ In Noord-Sumatra en Bali begonnen de massamoorden respectievelijk in november en december en namen deze in maart weer af. In Centraal-Java en West-Java vielen de meeste slachtoffers tussen oktober en mid-1966. In Oost-Java vielen er weer nauwelijks slachtoffers.³⁶ Alhoewel de intensiteit en periodes van de massamoorden in iedere provincie verschilden, wordt in de literatuur gesteld dat het overgrote deel van de massamoorden zich tussen oktober 1965 en het midden van 1966 bevonden. Het eindpunt is lastiger aan te geven dan het beginpunt, in de literatuur wordt dit aangegeven als mid-1966. In dit onderzoek zal ik ter verduidelijking de maand mei als grof eindpunt nemen. Dit is mogelijk een conservatieve schatting, maar in de meeste provincies waren de massamoorden toen gestopt of stevig afgenomen.

Deze massamoorden speelden zich af in de context van de Koude Oorlog, die een belangrijke rol heeft gespeeld in het creëren van een binnenlandse situatie waarin deze massamoorden konden plaatsvinden. Grote tegenstellingen tussen extreem rechts en communisten werden wereldwijd vergroot en de anti-communistische ideologie van westerse grootmachten zorgden voor een internationaal tolerant klimaat waarin deze massamoorden konden plaatsvinden.

³⁷ Grootmachten zoals de Verenigde Staten en de Sovjet Unie voerden oorlogen bij volmacht, zoals de Vietnamoorlog, en spraken morele verontwaardiging of steun uit over verschillende conflicten in de wereld.³⁸ De communistische partij in Indonesië was een van de grootste communistische partijen ter wereld, en westerse grootmachten hadden er baat bij dat de PKI niet de macht in Indonesië zou verkrijgen. Deze grootmachten lieten grove mensenrechtenschendingen, zoals de massamoorden in Indonesië, toe of waren hieraan zelfs medeplichtig, indien deze het communisme zouden inperken.³⁹

³⁵ Melvin, *Mechanics of mass murder*, 230.

³⁶ Robinson, *The Killing season*, 134-135.

³⁷ Ibidem, 83-84.

³⁸ Uğur Ümit Üngör, 'Studying Mass Violence: Pitfalls, Problems and Promises', *Genocide Studies and Prevention*, 7 (2012) 1, 68-80, aldaar 69.

³⁹ Üngör, 'Studying Mass Violence', 69.

Westerse landen, in de literatuur worden met name de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Australië genoemd, waren op de hoogte van het grootschalig aantal massamoorden in Indonesië en het aandeel van het leger daarin. Zij lieten dit niet alleen gebeuren zonder morele verontwaardiging uit te spreken, maar gaven financiële steun aan het Indonesische leger.⁴⁰ De Verenigde Staten ging nog een stap verder: het land gaf naast financiële bijdragen steun aan het leger in de vorm van wapenleveranties en het geven van training aan Indonesische soldaten. Daarnaast speelde de Amerikaanse ambassade een lijst met 5000 namen van vermeende communisten in Indonesië door aan het leger.⁴¹ Het is evident dat deze landen betrokken of zelfs medeplichtig waren aan deze massamoorden. Nederland bleek dit conflict, net als deze landen, ook vanuit het perspectief van de Koude Oorlog te bekijken.

Om de reactie van de Nederlandse regering op het conflict te begrijpen is er meer context nodig dan alleen die van de Koude Oorlog. Nederlands buitenlands beleid in de jaren 60 en Nederlands specifieke banden met Indonesië en het communisme zijn belangrijk. Na 1945 implementeerde Nederland een steeds actiever beleid op het gebied van internationale hulpverlening aan ontwikkelingslanden. Mensenrechten waren in dit beleid van hulpverlening in de jaren 60 nog niet erg belangrijk.⁴² Bij deze hulp diende de westerse landen namelijk de onafhankelijkheid van deze ontwikkelingslanden te respecteren en zich daarbij niet te mengen in interne zaken.⁴³ Enigszins contrasterend ging de ontwikkelingshulp in de jaren 60 uit van westerse normen en waarden: het was de bedoeling dat die hulp een bijdrage zou leveren aan het bestrijden van communistische invloeden in de landen van de Derde Wereld.⁴⁴ Hellema stelt dat waar het Nederlandse ontwikkelingsbeleid in de jaren 60 loskwam van koloniale achtergronden, het op sommige gebieden nog duidelijk zichtbaar bleef: in de Nederlandse hulpverlening werd het grootste deel van de hulp besteed aan de voormalige kolonie Indonesië.⁴⁵ De goede banden tussen Nederland en Indonesië waren verbroken ten tijde van de Nieuw-Guinea crisis, welke na het afgeven van Nieuw-Guinea in 1963 weer langzaam werden hersteld.⁴⁶ De massamoorden van 1965-1966 bleken in het herstellen van de banden geen struikelblok.

⁴⁰ Üngör, 'Studying Mass Violence', 69.

⁴¹ Wieringa, *Propaganda And the Genocide in Indonesia*, 53.

⁴² Pekelder, *De wereld volgens Nederland*, 131.

⁴³ Hellema, *Nederland in de Wereld*, 248.

⁴⁴ *Ibidem*, 249.

⁴⁵ *Ibidem*, 250.

⁴⁶ Hellema, *Nederland in de Wereld*, 250.

Hoofdstuk 2: plannen van steun

Minister van Economische Zaken, Joop den Uyl:

In de strijd tegen het communisme in Indonesië kan rijst een goed wapen zijn.⁴⁷

In dit hoofdstuk zal de relatie tussen de Nederlandse regering en het Indonesische leger geanalyseerd worden, waarbij onderzocht zal worden of de Nederlandse regering plannen had om het leger te steunen. Drie verschillende plannen van steun zijn geïdentificeerd. Het eerste plan gaat over steun in de vorm van rijstleveranties, het tweede over algemene hulp aan Indonesië en het laatste over hulp in de vorm van ontwikkelingshulp. De belangrijkste bronnen die hierbij gebruikt zullen worden zijn de notulen uit de ministerraad gedurende 1965-1966 en correspondentie tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken, de ambassade van Nederland in Indonesië en het departement Directie Oosten (DOA). DOA is een regiodirectie. De regiodirecties vergaren en onderhouden kennis over landen en regio's. Verder leveren zij bijdragen aan het werk van andere directies van de ministeries van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken en dienen zij als contactpunt voor andere ministeries, buitenlandse ambassades, maatschappelijke organisaties en bedrijven.⁴⁸ DOA fungeerde bijvoorbeeld als contactpunt voor de ambassade in Indonesië. De belangrijkste personen in deze bronnen zijn: minister van Buitenlandse Zaken J.M.A.H. Luns, minister van Financiën A. Vondeling, minister van Economische Zaken J.M. den Uyl, minister voor Hulp aan ontwikkelingslanden T.H. Bot, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff en chef DOA J. Rookmaker.

Over de vraag of Nederland steun wilde geven aan Indonesië in de vorm van rijstleveranties werd tot op het hoogste niveau gedebatteerd. In de notulen van de ministerraad op 5 november 1965 valt te lezen dat de Indonesische regering een commissie naar Nederland wil zenden, om te vragen om hulp en rijstleveranties.⁴⁹ Minister Den Uyl beweert vervolgens dat er aanleiding is om

⁴⁷ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 5 november 1965.

⁴⁸ Rijksoverheid, 'Directie Azië en Oceanië (BZ): 1950',

<https://actorenregister.nationaalarchief.nl/actor-organisatie/directie-azi%C3%AB-en-oceani%C3%AB-bz> (4 januari 2020).

⁴⁹ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 5 november 1965.

deze hulp te bieden. Hij stelt dat rijst een goed wapen kan zijn in de strijd tegen het communisme. Minister Bot is het hiermee eens, de commissie moet niet de andere kant op gejaagd worden (naar communistische landen). Alleen minister Luns is terughoudend: hij vindt dat de interne situatie van Indonesië nog te onduidelijk is om hier veel over te zeggen. De ministers besluiten de ontwikkelingen in de interne situatie in Indonesië nog even af te wachten.⁵⁰ Rookmaker en Schiff vergaderden op 12 januari ook over rijstleveranties aan Indonesië, waar Rookmaker stelt:

Wel is er aanleiding - ook DGPZ heeft hiervoor belangstelling - om als inderdaad acute hongersnood in de grote steden [in Indonesië] zou dreigen, waardoor de positie van het leger in gevaar zou komen en elke poging tot interne stabilisatie zou worden gefrustreerd, op bedekte wijze hulp voor het leger te organiseren. (...) Het is niet de bedoeling Indonesië volledig te belasten met het wegens rijstkoop verschuldigde bedrag.⁵¹

Op 11 februari 1966 kwam dit onderwerp nog terug in de ministerraad. Minister Den Uyl deelt mede dat het contact betreffende rijstleveranties al enkele maanden via generaals in Indonesië liep, maar dat nu een Indonesische generaal naar Nederland zou komen. Onduidelijk is wat hier uiteindelijk van is gekomen. Wel is het helder dat verschillende hooggeplaatste personen in het ambtenarenapparaat, waaronder Rookmaker, Schiff en een aantal ministers openstonden voor rijstleveranties van Nederland aan Indonesië, indien de machtspositie van het leger anders in gevaar zou komen.

Het tweede plan van steun vormde zich tijdens de ministerraad van 28 januari.⁵² Het plan was niet heel concreet, het ging namelijk over algemene hulp aan Indonesië. Het was echter wel het meest duidelijke moment waarop de gehele aanwezige ministerraad het er mee eens leek te zijn dat Nederlandse steun absoluut niet ten goede moest komen aan het communisme en het liefst niet ten goede aan het regime Soekarno:

Minister den Uyl verwacht dat in de komende dagen een dringend beroep op Nederland zal worden gedaan om in de acute noodsituatie in Indonesië bij te springen. (...) Het is jammer dat ambassadeur Schiff niet in Djakarta is, aangezien deze vraag nauw samenhangt met de gehele politieke situatie in Indonesië. Bij

⁵⁰ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 5 november 1965..

⁵¹ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25925, Aantekeningen 12 januari over besprekingen met E.L.C. Schiff en J. Rookmaker.

⁵² NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 28 januari 1966.

Nederlandse hulpverlening zal men moeten weten wie en wat men in Indonesië steunt. (...) [Van der Stoel:] De moeilijkheid is echter vast te stellen wie in Indonesië de macht in handen heeft. Een tijdlang scheen het dat het leger de macht in handen had, maar dit is thans weer minder duidelijk geworden. De indruk bestaat nu, dat hulpverlening leidt tot verlenging van het regime Soekarno. (...) Minister Stuurhoff meent dat de Nederlandse regering ten aanzien van de hulpverlening aan Indonesië wel eens te lang de kat uit de boom zou kunnen kijken. Spreker wijst erop dat men de strijd met het wereldcommunisme niet zonder risico's kan voeren. De Voorzitter [minister-president Cals] meent dat op de lange termijn gezien de communisten een vrij definitieve nederlaag hebben geleden.⁵³

Samenvattend werd er door de Nederlandse regering eind januari/ begin februari een dringende vraag om hulp verwacht van Indonesië, waarna een discussie ontstond over wie die hulp ten goede zou komen. De indruk bestond dat hulpverlening tot verlenging van Soekarno's regime zou kunnen leiden, waarop minister Stuurhoff stelde dat de strijd met het wereldcommunisme niet zonder risico's gevoerd kan worden. Het risico waar Stuurhoff vermoedelijk op doelde is de kans dat Nederlandse hulpverlening zou kunnen leiden tot verlenging van het regime Soekarno. Dat verlenging van Soekarno's regime door de Nederlandse regering überhaupt als een risico werd gezien, doet vermoeden dat de regering liever zou willen dat de hulp aan de legerzijde van de machtsstrijd terecht zou komen. Het is in ieder geval duidelijk dat anti-Soekarno en anticommunistische sentimenten wijdverspreid waren binnen de regering. Zelfs minister Stuurhoff, die in feite niks met het Nederlandse beleid ten opzichte van Indonesië te maken heeft als minister van Verkeer en Waterstaat, deelde hier zijn anticommunistische visie over hulpverlening aan Indonesië.

In de ministerraad van 28 januari blijkt dus dat de regering niet wilde dat Nederlandse ontwikkelingshulp ten goede zou komen van het communisme in Indonesië of van Soekarno's regime. In februari werd dit plan verder uitgewerkt: in de ministerraad van 4 februari stelt Vondeling dat als het heel slecht gaat met Indonesië, de ministeries van Economische Zaken en van financiën het er ambtelijk over eens zijn dat de Nederlandse hulp 100 miljoen gulden krediet zou kunnen bedragen.⁵⁴ In maart bleek dat er vermoedelijk zelfs sprake was van indirect contact tussen de regering en generaals van het Indonesische leger over de hulpverlening. In de ministerraad van 4 maart zet de minister-president namelijk een gesprek tussen hem en de Indonesische ambassadeur in Den Haag uiteen, waaruit Cals vernam dat generaal Nasution en zijn aanhangers hopen dat er

⁵³ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 28 januari 1966.

⁵⁴ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 4 februari 1966.

nu geen financiële toezeggingen worden gedaan door Nederland.⁵⁵ Op 11 maart deelt Luns een soortgelijke boodschap in de ministerraad: de Indonesische generaals zouden hebben gezegd dat er nu geen hulp door het buitenland moet worden aangeboden.⁵⁶ De Nederlandse regering lijkt hier naar geluisterd te hebben. Gedurende de maand maart ging het in de ministerraad wat betreft Indonesië niet over steunverlening, maar alleen over de interne politieke ontwikkelingen.⁵⁷ Pas toen zeker leek te zijn dat het Indonesische leger de macht naar zich toe had getrokken, gingen de discussies betreffende steunverlening in de ministerraden begin april weer door.⁵⁸ Vermoedelijk heeft de Nederlandse regering dus in maart geluisterd naar het leger en in de hulpverlening eerst nadere ontwikkelingen afgewacht.

Het laatste plan van steun, gemaakt door ambassadeur Schiff, is hoogst aannemelijk uitgevoerd door de minister van Buitenlandse Zaken Luns. Het plan betreft steun aan het leger in de vorm van ontwikkelingshulp en sluit eigenlijk direct aan op de afwachting van de nadere ontwikkelingen. Schiff's plan wordt uiteengezet in een codebericht van Schiff op 30 maart 1966, gericht aan het ministerie van Buitenlandse Zaken.⁵⁹ Schiff stelt in het bericht dat er onder zijn westerse collega's (ambassadeurs van onder andere de Verenigde Staten en Duitsland) sprake is van toenemend optimisme. Dit optimisme zou enerzijds te danken zijn aan het afnemen van Soekarno's macht en anderzijds aan het toenemen van de macht van Soeharto, Malik en de sultan. Volgens Schiff was deze ontwikkeling het gevolg van het op 11 maart door Soekarno ondertekende document, die Soeharto alle bevoegdheid gaf om de orde in het land te herstellen. Dit document, de *Supersemar*, betekende in feite het einde van Soekarno's regime en het begin van Soeharto's regime.⁶⁰ Soeharto zou pas officieel president worden in 1967, maar had vanaf 11 maart 1966 eigenlijk al de volledige macht in handen.⁶¹ In het bericht van 30 maart, dat op 31 maart aankomt bij Buitenlandse Zaken, schrijft Schiff dat hij en zijn collega's van mening zijn dat als gevolg van de Supersemar het westen nu zou moeten handelen:

⁵⁵ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 4 maart 1966.

⁵⁶ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 11 maart 1966.

⁵⁷ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraden 18 en 25 maart 1966.

⁵⁸ NL-HaNA, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 1 april 1966; NL-HaNA, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 7, 15, 22 en 29 april 1966.

⁵⁹ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25730, brief 30 maart 1966, ambassadeur van Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan het ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁶⁰ Robinson, *The Killing season*, 64-66.

⁶¹ Ibidem.

Men [ambassadeurs van westerse landen] heeft echter het gevoel, dat op dit laatste niet kan worden gewacht en dat thans het moment is gekomen om een tastbaar bewijs van sympathie voor het nieuwe regime [lees legerleiding] te geven. De overstromingsramp bij Solo biedt daarvoor een welkomme aanleiding en kan als camouflage dienst doen. (...) Persoonlijk ben ik van mening, dat inderdaad de tijd is gekomen voor een gebaar van het westen.⁶²

Het plan van Schiff (en zijn westerse collega's) is om het nieuwe regime, bestaande uit de legerleiding, een tastbaar bewijs van sympathie te geven. Hij stelt daarbij voor om de overstromingsramp in Solo die maand als camouflage voor een gift aan het regime van Soeharto te gebruiken.

Luns stelde op 1 april 50.000 gulden ter beschikking aan de Indonesische regering, in verband met de overstromingsramp in Solo. Dit deelde hij mede in de ministerraad van 1 april.⁶³ Deze mededeling volgde één dag na het bericht van Schiff over het plan om steun te geven aan het nieuwe Indonesische regime, waarbij hij voorstelde de overstromingsramp als camouflage dienst te laten doen. Zeer aannemelijk heeft Luns na het lezen van dit bericht heil gezien in het plan van Schiff, om vervolgens 50.000 gulden beschikbaar te stellen. Een brief van Schiff aan Rookmaker op 30 maart versterkt deze hypothese. Hij schrijft: 'Ik hoop, dat jullie [DOA en ministerie van Buitenlandse Zaken] ernstig wilt overwegen in hoeverre er iets kan worden gedaan, waarbij ik denk aan meer dan de door mij gesuggereerde rampgift van f.50.000.-.'⁶⁴ Schiff suggereert hier als grootte van de rampgift het exacte bedrag dat Luns op 1 april beschikbaar heeft gesteld, namelijk het bedrag van 50.000 gulden. De kans is aanzienlijk dat Luns hierover door Rookmaker is geïnformeerd. Indien Luns inderdaad deze 50.000 gulden ter beschikking heeft gesteld in respons op de plannen van Schiff en/of Rookmaker, heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken op 1 april 1966 directe steun gegeven aan het Indonesische leger uit het ontwikkelingshulp budget.

Naast de rampgift van 1 april door Luns, was de Nederlandse regering zich gedurende 1966 aan het voorbereiden op het vormen van een internationaal consortium voor ontwikkelingshulp aan Indonesië. In de ministerraden van 7, 15 en 22 april werd dit onderwerp regelmatig besproken.

⁶² NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25730, brief 30 maart 1966, ambassadeur van Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan het ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁶³ NL-HaNA, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 1 april 1966.

⁶⁴ NL-HaNA, 2.21.363, E.L.C. Schiff, 1935-2005, inventarisnummer 128, bericht 30 maart 1966, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan chef DOA J. Rookmaker, Den Haag.

In de notulen van de ministerraad was dit overleg meestal te vinden onder de titel ‘Overleg inzake steunverlening aan Indonesië’.⁶⁵ De ministers waren het erover eens dat Nederland in zo’n consortium een leidende rol zou moeten spelen.⁶⁶ Zoals in de inleiding beschreven werd dit consortium (IGGI) in 1967 daadwerkelijk gevormd onder Nederlands voorzitterschap.⁶⁷ Bilaterale en multilaterale hulp gecombineerd, ontving Indonesië de daaropvolgende 25 jaar het grootste deel van het totale Nederlandse ontwikkelingshulp budget.⁶⁸

De Nederlandse regering had plannen om het Indonesische leger te steunen gedurende de massamoorden in Indonesië tussen oktober 1965 en april 1966. Deze plannen namen de vorm aan van rijstleveranties, algemene hulp en bilaterale en multilaterale ontwikkelingshulp. Deze plannen zijn hoogstwaarschijnlijk gedurende 1965-1966 niet door de Nederlandse regering uitgevoerd. De plannen voor multilaterale ontwikkelingshulp namen na 1966 wel vorm aan, toen in 1967 de IGGI werd opgericht onder voorzitterschap van Nederland. Gedurende de massamoorden is er één plan van steun dat zeer aannemelijk wel is uitgevoerd: het plan van steun gemaakt door Schiff eind maart 1966. Hoogstwaarschijnlijk heeft de minister van Buitenlandse Zaken Luns op 1 april directe steun gegeven aan het leger, al is het niet mogelijk hier de gehele regering verantwoordelijk voor te stellen.

⁶⁵ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraden 7, 15 en 22 april 1966.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Hellema, *Nederland in de Wereld*, 249.

⁶⁸ Ibidem.

Hoofdstuk 3: kennis van de massamoorden?

Uit hoofdstuk 2 blijkt dat het aannemelijk is dat de regering plannen had om het nieuwe regime in Indonesië te steunen gedurende de massamoorden van 1965-1966. In hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat dit nieuwe regime voornamelijk bestond uit de legerleiding, die grotendeels verantwoordelijk was voor de massamoorden in Indonesië. Om de waarde van de plannen van steun te begrijpen, is het van belang te testen in hoeverre de Nederlandse regering op de hoogte was van de massamoorden. Daarnaast is het belangrijk om te onderzoeken in hoeverre de regering op de hoogte was van het aandeel van het nieuwe regime in de massamoorden. In dit hoofdstuk zullen deze twee vragen chronologisch worden onderzocht, aan de hand van dezelfde type bronnen die werden gebruikt in hoofdstuk 2. Ik heb gekozen voor een chronologische benadering om duidelijk te laten zien wanneer bepaalde keuzes gemaakt zijn.

Gedurende het grootste deel van oktober 1965 was er veel onduidelijkheid in het Nederlandse ambtenarenapparaat over het conflict in Indonesië. Aan het eind van de maand kwam er meer informatie beschikbaar. Vermoedelijk is de ministerraad eind oktober over de situatie ingelicht. In de eerste helft van oktober wordt vooral in de correspondentie tussen Rookmaker en Schiff gespeculeerd over de situatie in Indonesië. De weinige informatie die zij tot hun beschikking hebben gaat vooral over de verwachting dat de communisten de coup waarschijnlijk niet opgezet hebben, maar wel de schuld hebben gekregen.⁶⁹ In de 2e helft van oktober komen er meer inlichtingen binnen via rapporten opgesteld door ambassadeur Shann van Australië in Indonesië, die in het geheim doorgespeeld worden door Schiff.⁷⁰ In een rapport van 15 oktober stelt Shann dat het leger een systematische anticommunistische campagne hanteert. Hij schrijft: ‘We will never know how many lost their lives. We think it is a lot.’ Schiff laat eind oktober aan Buitenlandse Zaken weten dat een hoge generaal van het Indonesische leger stelde dat de PKI moet worden vernietigd.⁷¹ Op 21 oktober meldt Rookmaker aan Schiff dat hij een schriftelijke analyse over de

⁶⁹ NL-HaNA, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 7 oktober 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

⁷⁰ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25395, Rapport 15 oktober 1965, 'Political savingsrams' inzake de politieke toestand in Indonesië, opgesteld door de ambassadeur van Australië te Jakarta, 1965-1967.

⁷¹ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 26 oktober 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

situatie aan het opstellen is op basis van de rapporten, die eind oktober zal worden uitgedeeld in de ministerraad.⁷² Het is dus aannemelijk dat de regering eind oktober (beperkt) op de hoogte was van een anticommunistische campagne van het Indonesische leger.

In de maand november kreeg het ministerie van Buitenlandse Zaken informatie binnen over de opsporing, jacht en zuivering van communisten. Deze informatie kwam voornamelijk binnen via verschillende updates van Schiff. Op 13 november stelt Schiff dat de opsporing van communisten ongestoord doorgaat, waarbij het leger steun ondervindt van (voornamelijk religieuze) jeugdbewegingen.⁷³ In een later bericht van 24 november spreekt Schiff van het belangrijke aandeel van een van deze jeugdbewegingen, Ansor, in de ‘jacht’ op communisten. In deze jacht zouden zij hardhandig en soms wreed te werk gaan.⁷⁴ Daarnaast zouden verschillende aspecten van de maatschappij ‘gezuiverd’ worden van communisme, zoals de regering en de media.⁷⁵ De rest van de berichten van deze maand gaan voornamelijk over bovenstaande onderwerpen. Deze zijn bijna allemaal gericht aan het ministerie van Buitenlandse Zaken, dus het is aannemelijk dat Luns enkele of alle berichten van deze aard gelezen heeft. Het is niet te stellen dat Luns, en zeker niet de gehele regering, in november afwist van de massamoorden. Termen als ‘jacht’ en ‘zuivering’ zouden moord kunnen doen vermoeden, maar evengoed massale arrestaties.

De multi-interpretabele uitspraken van ambtenaren gedurende november worden in december concreter: berichten over vele slachtoffers en zelfs doodgeknuppelde Indonesiërs komen deze maand voorbij. Aannemelijk is dat Luns, in tegenstelling tot november, deze maand wel kennis kreeg van de massamoorden. De berichten over vele slachtoffers waren weer allemaal gericht aan Buitenlandse Zaken: op 3 december deelt Schiff dat de klopjachten op gestapu (communisten) onverminderd doorgaat, waarbij vele slachtoffers zouden vallen.⁷⁶ Op 29 december deelt de

⁷² NL-HaNA, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 21 oktober 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

⁷³ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 13 november 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁷⁴ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 17 november 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁷⁵ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 13 november 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁷⁶ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 4 december 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

ambassadeur van Nederland in Duitsland zelfs inlichtingen over de methode waarop tienduizenden vermeende communisten zouden zijn vermoord:

[Hoofd zuidoost-Azië referaat] deelde (...) mede dat ook deze maand indonesisch leger actie tegen k p i [PKI] met onverminderde kracht had voortgezet. (...) Methode was dat betrokkenen door het leger in vrachtautos werden geladen, een eind buiten bewoonde streek gebracht, waar moslimjeugd gereed stond. Nadat militairen zich hadden teruggetrokken werden de gevangenen door jonge moslims doodgeknuppeld.

⁷⁷

Naast Luns, is Vondeling waarschijnlijk geïnformeerd over de massamoorden en de rol van het leger hierin. In de ministerraad van 17 december stelt Vondeling dat de stemming bij het leger op het ogenblik zo is, dat zij besloten hebben tot het bittere einde het communisme te bestrijden.⁷⁸ De rest van de ministers werden hiermee op de hoogte gesteld van een anticommunistische campagne van het Indonesische leger.

In de opvolgende maand kwamen er doorslaggevende details over de massamoorden binnen bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, vanuit Nederlandse ambassades in verschillende landen. Het is aannemelijk dat deze berichten binnen Buitenlandse Zaken gelezen werden, aangezien staatssecretaris Van der Stoep in de ministerraad van 28 januari mededeelt dat Buitenlandse Zaken de ontwikkelingen in Indonesië geregeld zorgvuldig volgt.⁷⁹ Op 6 januari 1966 ontvangt Buitenlandse Zaken een kort puntsgewijs bericht van de Nederlandse ambassadeur in Caïro: A.H. Philipse. In dit bericht worden bijna exact de vragen beantwoord die in de inleiding van dit hoofdstuk zijn gesteld. De aanleiding voor dit bericht was een gesprek dat Philipse had met de Indonesische ambassadeur te Caïro, die 4 maanden militaire dienst aan het hoofdkwartier van Nasution had verricht. Philipse stelt dat de ambassadeur bevestigde:

1. Dat leger toestand volledig in handen had;
2. Dat men definitief aan communistische invloed een einde wilde maken;

⁷⁷ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 29 december 1965, ambassadeur van Nederland in Duitsland G.E. van Ittersum, Bonn, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁷⁸ NL-HaNA, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 17 december 1965.

⁷⁹ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 28 januari 1966.

3. Juistheid van berichten massamoorden op communisten.⁸⁰

De onderliggende betekenis van dit bericht is dat het leger (deels) verantwoordelijk is voor de massamoorden. Deze drie punten samen bevestigen namelijk dat het leger gedurende de massamoorden de situatie onder controle had, en in ieder geval niks deed om de massamoorden te stoppen, omdat zij definitief een einde aan communistische invloed wilde maken.

In januari kwamen nog twee andere belangrijke berichten binnen. Het eerste bericht kwam binnen op 10 januari een bericht afkomstig van de Nederlandse ambassade in Manilla over duizenden afgeslachte communisten door moslimjongeren, met stilzwijgende goedkeuring van het leger.⁸¹ Het tweede bericht kwam binnen op 20 januari van de Nederlandse ambassade in Ottawa, waarin de ambassadeur inlichtingen deelt die hij heeft verkregen van de Indonesische ambassadeur te Ottawa. De macht in Indonesië zou volgens Moekarto praktisch in handen zijn van het leger, waarna hij stelde: ‘Troepen die thans teruggeroepen zijn, hebben duchtig huisgehouden en aantal communistische slachtoffers zou zijns inziens dichter bij honderdvijftigduizend liggen’.⁸² Dit laatste bericht bewijst dat Luns eind januari afwist van de grootschalige massamoorden in Indonesië: Luns verzendt dit bericht (met kleine aanpassingen voor bronbescherming) namelijk hoogstpersoonlijk, ondertekend en inclusief bovenstaand citaat, op 27 januari naar Schiff.⁸³ Dit is geen bewijs dat de gehele regering op de hoogte was. Wel worden er bepaalde uitspraken gedaan die het aannemelijk maken dat de regering in januari in ieder geval op de hoogte was van een grootschalige anticommunistische campagne van het Indonesische leger. Voorbeelden hiervan zijn de voorheen genoemde uitspraak van Den Uyl over de stemming van het leger op 17 december en die van minister-president Jo Cals tijdens de ministerraad van 28 januari, waar hij stelt dat de communisten op lange termijn een vrij definitieve nederlaag hebben geleden.⁸⁴

⁸⁰ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 6 januari 1966, ambassadeur van Nederland in Egypte A.H. Philipse, Caïro, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁸¹ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 10 januari 1966, ambassadeur van Nederland in de Filipijnen D.R. Garcia, Manilla, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁸² NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 20 januari 1966, ambassadeur van Nederland in Canada A.H.J. Lovink, Ottawa, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁸³ NL-HaNA, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 27 januari 1966, ministerie van buitenlandse zaken J.M.A.H. Luns, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

⁸⁴ NL-HaNA, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 17 december 1965; NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 28 januari 1966.

In de internationale en Nederlandse kranten werd tot februari vrijwel niets gepubliceerd over de massamoorden in Indonesië, echter publiceert Het Parool op 8 februari een doorslaggevend bericht over de massamoorden:

De wereld is bijna achteloos voorbijgegaan aan een van de gruwelijkste gebeurtenissen die zich de laatste tijd hebben afgespeeld, namelijk de massamoorden op communisten. In enkele maanden tijds zijn misschien wel 150.000 tot 200.000 leden en sympathisanten van de PKI het slachtoffer geworden'.⁸⁵

Dit bericht in Het Parool maakt de grootschaligheid van de massamoorden openbaar. Het leger zou volgens het artikel anticommunistische agitatie aanmoedigen en organiseren, wat in de politieke cultuur van het Indonesische volk zou leiden tot ongecontroleerde en beestachtige massa-acties.⁸⁶ Eind februari stuurt Schiff nog een bericht naar Buitenlandse Zaken, waarin hij stelt dat een aantal PKI-leiders en omstreeks 200.000 van hun aanhangers zijn afgemaakt.⁸⁷ Vermoedelijk is de ministerraad in februari op de hoogte gesteld van de massamoorden, aangezien informatie hierover zelfs in de krant te vinden was.

Na februari zijn er geen berichten meer te vinden van de ambassade waar de massamoorden letterlijk worden genoemd. Op 5 maart kwamen de massamoorden weer in de krant, ditmaal in de Volkskrant:

Uit Oost-Java, Bali en Lombok komen via reizigers berichten binnen dat massamoorden nog steeds doorgaan van Indonesiërs die communist zijn of van communisme verdacht worden. In die verhalen wordt gesproken van vele lijken die langs de kant van de weg liggen en van hoofden die op bamboestokken waren geprikt. Verder vertelde men dat - kennelijk met medeweten van de militaire overheden - communistische gevangenen uit de gevangnissen werden weggevoerd om elders te worden vermoord.⁸⁸

⁸⁵ Het Parool, 'Soekarno staat herstel van orde in de weg', *Het Parool*, 8 februari 1966, https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28Indonesische+massamoord%29&page=1&ccql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1965%22%29&ccql%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-06-1966%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ABCDDD:010836534:mpeg21:a0185&resultsidentifier=ABCDDD:010836534:mpeg21:a0185 (13 januari 2020).

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ NL-HaNA, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 23 februari 1966, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

⁸⁸ De Volkskrant, 'Indonesische studenten bezetten universiteit, massamoord gaat door', *De Volkskrant*, 5 maart 1966, https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28Indonesische+massamoord%29&ccql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1965%22%29&ccql%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-06-1966%22%29&redirect=true&identifier=ABCDDD:010877991:mpeg21:a0001&resultsidentifier=ABCDDD:010877991:mpeg21:a0001 (13 januari 2020).

In dit bericht worden, nu erg grafisch, de massamoorden besproken. Het feit dat berichten over de massamoorden nu in twee grote Nederlandse kranten hadden gestaan, maakt het zeer aannemelijk dat de Nederlandse regering in ieder geval begin maart op de hoogte was van de massamoorden in Indonesië.

In de ministerraad werd Indonesië gedurende maart nog veelvuldig besproken: begin maart ging het voornamelijk over de continuerende ‘machtsstrijd’ in Indonesië, waarna vanaf 18 maart de berichten alleen nog over de toegenomen macht van het leger gingen. Op die dag deelt Luns namelijk met de ministerraad berichten te hebben ontvangen dat Soeharto de complete macht naar zich toe zou hebben getrokken, met Adam Malik als waarnemend minister van Buitenlandse Zaken.⁸⁹ In april gaat het in de ministerraad eigenlijk alleen nog over overleg inzake steunverlening aan Indonesië, en komen er via de ambassade en de media geen doorslaggevende berichten meer binnen over de massamoorden.⁹⁰ Twee ontwikkelingen zijn te herkennen halverwege maart, namelijk het sterk toenemen van berichten over het consolideren van het nieuwe regime en het sterk afnemen van berichten over massamoorden. Het samenvallen van deze ontwikkelingen doet een correlatie daartussen vermoeden. Het lijkt alsof informatie over de massamoorden voor het Nederlandse ambtenarenapparaat vooral van belang was om te informeren over de machtsstrijd in Indonesië. Zodra het leger steeds meer macht kreeg in maart, was informeren hierover niet meer van belang: overleg over steunverlening aan het nieuwe regime werd prioriteit.

Was de Nederlandse regering op de hoogte van de massamoorden, en het aandeel van het leger daarin gedurende 1965-1966? Het is uiterst aannemelijk dat de regering in ieder geval in februari of in maart op de hoogte was van de massamoorden, aangezien informatie over de massamoorden toen openbaar was: twee grote Nederlandse kranten publiceerden begin februari en begin maart berichten over de grootschalige massamoorden. Hierin werd het Indonesische leger een leidende of begeleidende rol toegewezen. Daarnaast werden er tijdens de ministerraden gedurende oktober tot en met april uitspraken gedaan die deze kennis binnen de regering doen vermoeden, bijvoorbeeld over grootschalige anticommunistische campagnes van het leger die hadden geleid tot een nederlaag van de PKI. Er is bewijs dat in ieder geval de minister van Buitenlandse Zaken Luns kennis had van de massamoorden, aangezien hij op 27 januari hoogstpersoonlijk een bericht stuurde aan Schiff waarin het aantal communistische slachtoffers tot

⁸⁹ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 18 maart 1966.

⁹⁰ NL-HaNA, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraden 1, 7, 15, 22 en 29 april 1966.

dichtbij de 150.000 wordt geschat. Naast Luns is het duidelijk dat veel hoge ambtenaren, onder andere Schiff, Rookmaker en een aantal ambassadeurs, afwisten van de massamoorden en het aandeel van het leger daarin.

Conclusie

In dit onderzoek zijn drie plannen van steun aan het Indonesische leger geïdentificeerd waarbij de Nederlandse regering betrokken was. Deze plannen bestonden uit hulp in het algemeen en specifiek het leveren van rijst en ontwikkelingshulp. In verschillende ministerraden tussen oktober 1965 en april 1966 vond overleg plaats inzake steunverlening aan het Indonesische leger. Beraad over het leveren van rijst werd gevoerd tussen 5 november 1965 en 11 februari 1966, over algemene hulp tussen 28 januari 1966 en 11 maart 1966 en over ontwikkelingshulp werd de gehele maand april vergaderd. Tot het laatstgenoemde plan van steun behoort ook het door Luns ter beschikking gestelde bedrag van 50.000 gulden aan het nieuwe regime op 1 april.

Er zijn meerdere momenten gedurende 1965-1966 waarop de Nederlandse regering mogelijk geïnformeerd is over de massamoorden. Vanaf begin december kwamen er bij het ministerie van Buitenlandse Zaken al berichten binnen over de massamoorden, die in januari sterk toenamen. De hoeveelheid aan berichten en het feit dat deze vanuit ambassades in verschillende landen verstuurd werden, doet vermoeden dat deze informatie niet alleen binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken kan zijn gebleven. Andere ministeries met belangen in Indonesië, zoals Economische Zaken en Financiën, werden mogelijk ook geïnformeerd. Daarnaast heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken mogelijk informatie doorgespeeld naar de gehele regering. Begin februari bereikten de massamoorden de Nederlandse krant: Het Parool publiceerde een uitgebreid artikel waarin 150.000 communistische slachtoffers werden genoemd. In de eerste week van maart werd er nogmaals een artikel over de massamoorden gepubliceerd, ditmaal in de Volkskrant. Het is uiterst aannemelijk dat de regering in maart op de hoogte was van de massamoorden in Indonesië en de centrale rol van het leger hierin, aangezien deze informatie vanaf begin februari openbaar was. Dit is een conservatieve schatting, er is een aanzienlijke kans dat de regering al voor maart over deze informatie beschikte.

Het is zeer aannemelijk dat de regering tussen 1965-1966 plannen heeft gemaakt om het Indonesische leger te steunen, terwijl zij er van op de hoogte was dat deze steun mogelijk kon worden ingezet bij de massamoorden op de communisten. Door bewust een moordend regime van hulp te voorzien, zelfs als dit rijstleveranties betreft, heeft dit regime meer kans om te overleven. Hiermee wordt er indirect steun gegeven aan de massamoorden. De kans dat de gehele regering

kennis had van de massamoorden en de rol van het Indonesische leger daarin neemt toe naarmate de maanden waarin de massamoorden plaatsvinden vorderen. De regering beschikte tijdens het overleg inzake steunverlening in de vorm van ontwikkelingshulp dus hoogst aannemelijk over kennis van de massamoorden, aangezien dit overleg zich in het laatste stadium (april 1966) van het conflict bevond. Echter is de kans aanzienlijk dat de regering tijdens het maken en bespreken van de eerdere plannen van steun ook al op de hoogte was van de massamoorden, in beide gevallen was de informatie namelijk tijdens het laatste overleg al openbaar. Voor de minister van Buitenlandse Zaken Luns, die onderdeel uitmaakte van de regering, is het evident dat hij meewerkte aan de plannen van steun terwijl hij op de hoogte was van de door het regime gepleegde massamoorden. De minister was namelijk op 27 januari, vermoedelijk eerder, op de hoogte van de grootschalige massamoorden gepleegd door het leger. Naast het meewerken aan plannen heeft Luns zeer aannemelijk op aandringen van ambassadeur Schiff en chef DOA Rookmaker zelfs directe steun gegeven aan het Indonesische leger. Op 1 april gaf hij 50.000 gulden uit het Nederlandse ontwikkelingshulp budget aan het nieuwe regime van Soeharto, onder het mom van de overstromingsramp in Solo. Deze overstromingsramp werd hoogstwaarschijnlijk gebruikt om de ware aard van de rampgift te maskeren: namelijk een teken van sympathie aan het nieuwe regime van Soeharto.

Uitgebreid vervolgonderzoek is nodig om de reactie van de Nederlandse regering op de Indonesische massamoorden beter te belichten. Uit mijn onderzoek wordt duidelijk dat de minister van Buitenlandse Zaken (Luns) en enkele hooggeplaatste ambtenaren (Schiff en Rookmaker) meewerkten aan het maken van plannen van steunverlening aan het Indonesische leger, terwijl zij afwisten van de massamoorden die dit regime beging. Een groot deel van mijn onderzoek baseert zich echter op aannames: aannemelijk is dat de regering net als Luns op de hoogte was van de massamoorden terwijl zij de plannen maakte, maar dit is niet evident. Vanwege tijdgebrek heeft dit onderzoek enkele tekortkomingen: een aantal belangrijke archieven missen in het bronmateriaal, zoals de archieven van Economische Zaken en Financiën. In de archieven van de verschillende ministeries is mogelijk meer informatie te vinden over de plannen van steun en kennis van de massamoorden binnen de gehele regering. Deze archieven kunnen, samen met mogelijk nog te openbaren bronmateriaal, een uitstekende basis vormen voor een vervolgonderzoek.

Literatuurlijst

Literatuur

Cribb, Robert, 'Unresolved problems in the Indonesian Killings of 1965–1966', *Asian Survey* 42 (2002) 4, 550-563.

Fealy, Greg en Katharine McGregor, 'Nahdlatul Ulama and the Killings of 1965-66: Religion, Politics, and Remembrance', *Indonesia* 89 (2010) 1, 37-60.

Groeneveld, Charlotte, *De vergeten gevangenen? De Nederlandse reactie op de mensenrechtenschendingen in Indonesië 1965-1992* (Masterscriptie Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen, Amsterdam 2016).

Hellema, Duco, *Nederland in de Wereld, de buitenlandse politiek van Nederland* (Houten 2016) 248.

McGregor, Katharine, Jess Melvin en Annie Pohlman, *The Indonesian Genocide of 1965, Causes, Dynamics and Legacies* (Cham 2018).

Melvin, Jess, *Mechanics of mass murder: how the Indonesian military initiated and implemented the Indonesian genocide: the case of Aceh* (New York 2018).

Pekelder, Jacco, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland, Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) 131.

Robinson, Geoffrey B., *The Killing Season: A History of the Indonesian Massacres, 1965-66* (Princeton 2019).

Roosa, John, *Pretext for Mass Murder, The September 30th Movement and Subarto's Coup d'État in Indonesia* (Madison 2006).

Üngör, Uğur Ü, 'Studying Mass Violence: Pitfalls, Problems and Promises', *Genocide Studies and Prevention*, 7 (2012) 1, 68-80.

Wieringa, Saskia E., Jess Melvin, Annie Pohlman, *The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian Genocide* (New York 2019).

Wieringa, Saskia E. en Nursyahbani Katjasungkana, *Propaganda and the Genocide in Indonesia: Imagined Evil* (New York 2019).

Bronnen:

2.02.05.02

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 28 januari 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 4 februari 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 4 maart 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 11 maart 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 18 maart 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 25 maart 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 7 april 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 15 april 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 22 april 1966.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.02.05.02, Ministerraad, 1823-1993, inventarisnummer 813, notulen ministerraad 29 april 1966.

2.05.188

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 26 oktober 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 13 november 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 17 november 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 4 december 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 29 december 1965, ambassadeur van

Nederland in Duitsland G.E. van Ittersum, Bonn, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.188, Inventaris van het archief van de Nederlandse ambassade in Indonesië, 1962-1974, inventarisnummer 870, brief 23 februari 1966, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

2.05.313

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25925, brief 8 oktober 1965, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan chef DOA J. Rookmaker, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25395, Rapport 15 oktober 1965, 'Political savingsrams' inzake de politieke toestand in Indonesië, opgesteld door de ambassadeur van Australië te Jakarta, 1965-1967.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25394, bericht 15 december 1965, Plv DOA, aan DOA, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 6 januari 1966, ambassadeur van Nederland in Egypte A.H. Philipse, Caïro, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25925, brief 6 januari 1970, DOA/PL aan DOA.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 10 januari 1966, ambassadeur van Nederland in de Filipijnen D.R. Garcia, Manilla, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25925, Aantekeningen 12 januari over besprekingen met E.L.C. Schiff en J. Rookmaker.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 20 januari 1966, ambassadeur van Nederland in Canada A.H.J. Lovink, Ottawa, aan ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25505, bericht 27 januari 1966, ministerie van buitenlandse zaken J.M.A.H. Luns, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.313, Code-archief van het ministerie van buitenlandse zaken, 1965-1974, inventarisnummer 25730, brief 30 maart 1966, ambassadeur van Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan het ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag.

2.05.321

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 8 september 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 7 oktober 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 21 oktober 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.05.321, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Persoonlijke Correspondentie van J. Rookmaker, E.L.C. Schiff en C.T.F. Thurkow, 1963-1968, inventarisnummer 2, brief 2 november 1965, chef DOA J. Rookmaker, Den Haag, aan ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta.

2.08.51

Nationaal Archief, Den Haag, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 5 november 1965.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 17 december 1965.

Nationaal Archief, Den Haag, 2.08.51, Ministerie van Financiën: Generale Thesaurie: Directie Buitenlands Betalingsverkeer, 1953-1979, inventarisnummer 134, notulen ministerraad 1 april 1966.

2.21.263

Nationaal Archief, Den Haag, 2.21.363, E.L.C. Schiff, 1935-2005, inventarisnummer 128, bericht 30 maart 1966, ambassadeur van Nederland in Indonesië E.L.C. Schiff, Jakarta, aan chef DOA J. Rookmaker, Den Haag.

De Volkskrant, 'Indonesische studenten bezetten universiteit, massamoord gaat door', De Volkskrant, 5 maart 1966,
https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=%28Indonesische+massamoord%29&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1965%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-06-1966%22%29&redirect=true&identifier=ABCDDD:010877991:mpeg21:a0001&resultsidentifier=ABCDDD:010877991:mpeg21:a0001 (13 januari 2020).

Het Parool, 'Soekarno staat herstel van orde in de weg', Het Parool, 8 februari 1966,
<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28Indonesische+massamoord%29&page=1&c>

ql%5B%5D=%28date+_gte_+%2201-01-1965%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2201-06-1966%22%29&coll=ddd&redirect=true&identifier=ABCDDD:010836534:mpeg21:a0185&result
sidentifier=ABCDDD:010836534:mpeg21:a0185 (13 januari 2020).

Rijksoverheid, 'Directie Azië en Oceanië (BZ): 1950',

<https://actorenregister.nationaalarchief.nl/actor-organisatie/directie-azi%C3%AB-en-oceani%C3%AB-bz> (4 januari 2020).